

Tesfay Sába

A kalap, az ezüstgombos lájbi és az ezüst zsebóra

A marosvásárhelyi gáborcigány viselet az identitás tükrében

A kutatást, amelyre a tanulmányt alapozom, egy marosvásárhelyi oláh cigány, kelderás csoport körében, a gáborok között végeztem 2003 augusztusától közel egy évig. Budapesten ismerkedtem meg azzal a gábor családdal, akiknek aztán rokonaival szorosabb kapcsolatot alakítottam ki Marosvásárhelyen és a környező falvakban, főként Hagymásbodonban¹. Kinttartózkodásom alatt igyekeztem a gábor kultúra egészére kiterjedő kutatást végezni, melynek az alábbiakban egy részterületét, az etnikus identitás és viselet közötti párhuzamokat mutatom be.

Nem véletlenül került ez a téma érdeklődésem középpontjába, hiszen a gáborok viselete markánsan megkülönbözteti őket más cigány csoportoktól, mely jól illusztrálja azt a gábor világnézetet, melyben ők magukat másoktól különbnek tartják. Szigorúan elhatárolják magukat más cigány csoportoktól, endogám csoportot alkotnak, mely azonban sűrű gazdasági kapcsolatokat ápol más cigány és gádzsó közösségekkel. Ezt figyelembe véve jelen dolgozatban azt próbálom meg bemutatni, hogy milyen a gábor identitás viszonya az etnikus viselethez, hogyan tükröződik a viseletben a gábor öntudat és annak tartalmi változásai, milyen szimbolikus szerepe van a ruházatnak, illetve hogyan alkalmazzák mint médiumot.

Nem könnyű röviden meghatározni, kik a gáborok, de a dolgozat érthetőségéért megkísérlem ennek felvázolását. A külső besorolás szerint oláh cigány, kelderás csoport, akiket főként Marosvásárhelyen és környékén, illetve más erdélyi és partiumi városokban és azok környékén találunk meg. Ezenkívül gyakran megfordulnak más európai országok nagyobb városaiban, ahová a kereskedelem² vonzza őket, és ahol a legtöbben csak ideiglenesen tartózkodnak. Ennek a dolgozat témája szempontjából még jelentősége lesz, így a későbbiekben bővebben kitérek rá. Azonban itt az elején meg kell jegyezni, hogy a sűrű, gazdasági érdekeket kiszolgáló utazgatások ellenére a közösség tagjai szorosan tartják egymással a kapcsolatot. A nagyobb társadalmi alkalmakra hazamennek, és részt vállalnak a közösségi eseményekben. Az esküvőkre általában a téli időszakban kerül sor, mert ilyenkor térnek haza a legtöbben. A leánykérést és esküvői előkészületeket gyorsan elintézik, így az egész esemény körülbelül egy hétbe belefér. Az esküvők, temetések és a halottak napja közösségi események, melyeken a megjelenés a közösség iránti tisztelet kifejezése, mint ahogyan majd az öltözködés bemutatásakor is kitérek rá. Ezek kapcsán egyik adatközlőm így fejezte ki magát: „Azt mondják az emberek, hogyha nem jön haza valaki világitani, hogy hát nincsen két milliója, hogy ne tudjon hazajönni?” Egy szétszórt közösségről van tehát szó, melynek tagjai legyenek bár messze egymástól, megőrzik identitásukat, és szülőföld-

¹ Hagymásbodon Marosvásárhellyel szomszédos falu. A falu fele gábor, másik fele magyar, és csak egy-két család román.

² Ma már a legtöbben kereskedelemmel foglalkoznak, azonban hagyományosan üstkészítők, bádogosok. Mára csak az idősebbek űzik ezt a mesterséget.

jükön tett látogatásaikkor olyan közösségi eseményeken vesznek részt, melyeknek a reprodukció és a közös származás, a családi és közösségi összetartás szempontjából fontos szerepük van. Egy másik tényező, amely jelentős befolyással volt a gábor közösség életére, az adventista vallás megjelenése. A korábban különböző felekezethez tartozók közül mára sokan adventisták lettek. A vallás tanításainak megfelelően számos, általuk „cigányosnak” nevezett szokásukról lemondtak és „kiművelődtek”. Ez a változás, mely egyre több gábort érint, hatással volt és van önmagukról alkotott definíciójukra, identitásukra és másokhoz fűződő kapcsolataikra is. Ennek megfelelően kezelem majd a későbbiekben ezt a témát.

A gáborok szemével talán még jobban körülhatárolható ez a közösség. A csoport az elmondások alapján éles határokkal rendelkezik, melyeket átjárhatatlannak tart, illetve átlépésével (ha például egy gábor asszony nem gábor férfival házasodik össze) az egyén megszűnik a közösség szemében gábor maradni. A csoport tagjai azok az egyének, akik magukat gáboroknak tartják, őket az etnikum más tagjai is gáborokként ismernek el, akiknek szülei és rokoniak is gáborok, akik csak egymás között házasodnak, és akik beletartoznak abba a körbe, akiről egyik adatközlőm elmondhatta: „megismerjük egymást”. Az öltözködést és szokásokat, melyek egyébként a másoktól való megkülönböztetés legfontosabb külsődleges eszközei (lásd lentebb), nem említettem, hiszen ha a fentebb leírt feltételek teljesülnek, akkor ezek is benne foglaltatnak. Nem hallottam olyanról, hogy egy gábor egyént megszólalt volna azért, mert nem a szokásoknak megfelelően viselkedik és öltözködik.

A viseleti szabályok érvényesülésének tárgyyszerű bemutatását a közösségen belül a férfiakkal kezdve, legjellemzőbb a széles karimájú kalap, a bő fekete nadrág, fekete zakó és ing. Megjelenésükhöz tartozik még a bajusz, barkó és az idősebbek körében az ezüstgombos lájbi (mellény) és ha lehet, az ezüst zsebóra. A nőknél a rakott, színes szoknya, színes, mintás blúz, a szoknyával megegyező mintájú, szintén rakott kötény és az asszonyoknál a fejkendő. A kislányok hajába piros szalagot fonnak. Röviden talán így lehet jellemezni a viseletet: a lábbeli nagyon változatos, bár a férfiak főleg fekete zárt cipőt viselnek, míg a nők szandált, papucsot, csizmát és félcipőt is hordanak. Az eddig leírtakat egy marosvásárhelyi séta során bárki megállapíthatja.

Tovább részletezni a viseleti szokásokat azonban már csak az elmondások alapján tudom. A lányok 9-10 éves korukig nem feltétlenül kell, hogy a gábor asszonyok viseletét, a rakott szoknyát hordják, ennél idősebb korban azonban már elvárják tőlük. Fiatalon, a házasság előtt és annak első éveiben, körülbelül 24-25 éves korukig világos–fehér, drapp, piros – alapszínű szoknyákat viselnek. 25-60 éves koruk között az említett színeken túl már viselhetnek zöldes, lilás szoknyákat is, míg a kék és barna színű viselet az ennél idősebbeké. A fekete a gyász színe, azt más alkalmakkor nem viselik. Ezt a besorolást többen is elmondták, köztük fiatalok és idősebbek is. A lány haját az esküvőjén felkötik, és kendőt kötnek a fejére, melyet onnantól kezdve akkor is visel, ha már elvált. Egy jó módú, de nem túl gazdag asszonynak átlagban 8-10 rend ruhája van, melyek nagy részét akkor kapja, mikor megházasodik. Mindezt a közlések alapján írtam le, de megfigyeléseim is alátámasztották.

Ugyanakkor vannak bizonyos öltözködési szokások, melyek esetében az elmondottak nem támasztják alá a látottakat. Ezek főként az újonnan divatba jött, vagy az éppen letűnő ruhadarabokat érintik. Ilyen például a már említett papucs, melyről adatközlőm egy része még azt mondta, hogy nem viselik, azonban voltak, akik szóval is és tettel is az ellenkezőjét bizonyították. Továbbá a lájbi, melyet már nem készítenek, és – aho-

gyan majd a későbbiekben bemutatom – apáról fiúra száll, így nem mindenkinek jut belőle, mégis a férfiviselet egyik elengedhetetlen tartozékaként mutatták be. Vagyis a változások folyamatosan érintik a viseletet, és a kimondott szabályokat a bevett szokások alakítják. A későbbiekben leírtakat sem szabad tehát úgy tekintenünk, mint szigorú öltözködési szabályokat, hiszen azt az éppen aktuális szokások felülbírálják. Mindezen túl elmondhatjuk, hogy létezik egy ideális öltözködési kód, mely nem mindenben felel meg a kutató által is látottaknak. Az ideális főként a szavak szintjén van jelen, és inkább csak arra szolgál, hogy leírható legyen az, ami létezik és folyamatosan változik. Ennek megfelelően az ideális viselet mindig egy lépéssel a szokás után kullog, így szép lassan az ideálisnak megítélt viseleti szokások tartalmai is változnak. Ahhoz, hogy ennek az ideális öltözködési sémának a csoportidentitáshoz fűződő kapcsolatát körülírjam, előbb szükségét látom a csoport öndefiníciójának bemutatását.

„Mi erdélyi kalapos gábor cigányok vagyunk” – hallhatjuk gyakran első körben, majd ezt kiegészítik további információkkal, mint például: „más cigányokkal nem házassodunk”, „adventisták vagyunk”, „nem iszunk, nem szivarozunk, nem lopunk”. Ezek az első bemutatkozás tartalmai, melyek az ideális, saját maguk által sztereotipizált gábor képet közvetítik a kérdező felé. Fontos megemlítenem, hogy a legtöbb gábor férfi, akivel volt alkalmam kapcsolatba lépni, ezekkel a csoportjelzőkkel illetve közösséggel és azon belül önmagát, még olyan esetekben is, ha erre egy vodka mellett, kocsmában került sor. Van tehát egy idealizált csoportképünk, amely tovább bővíthető a beszélgetések során elejtett megjegyzésekkel az öltözködésre és szokásokra vonatkozóan. Interjúimra és beszélgetéseimre támaszkodva elmondhatom, hogy e kettőre különösen nagy hangsúlyt helyeznek, mivel ezek azok az elemek, melyek véleményük szerint másoktól megkülönböztetik őket. Főként a *gyergyóiakról*³ és más cigányokról folytatott beszélgetések alkalmával kerültek ezek előtérbe olyan esetekben, mikor fennállt annak veszélye, hogy esetleg más cigányokkal összekeverheti őket a hallgató. A *gyergyóiak* viselete például nem sokban tér el a gáborokétól, a nők náluk is színes szoknyákat viselnek, néha rakottat, néha nem, vannak, akik egyrészes ruhát hordanak, míg a férfiak a gáborokhoz hasonlóan bajuszt és kalapot viselnek. Ennek taglalásakor egyik adatközlőm elmondta, hogy a *gyergyói* nők rakott szoknyái egészen mások, mint a gáboroké, mivel az előbbieket rövidebbek és a csipkék is mások. Az asszonyoknak igaz volt, vagyis a gyakorlott szem valóban különbséget tud tenni. A két csoport viselete tehát hasonló, mégis különböző. A gáborok a *gyergyóiakkal* közelebbi ismeretségben vannak, hiszen a környéken sokan élnek, mégis, a velem folytatott beszélgetésekben mindig negatívan mutatták be őket, mint például „koszosabbak minálunk”, „bűdös van náluk, mert olyan ételeket főznek”, „más nyelven beszélnek”, „ha egymásra nézünk, megismerjük egymást”, „ők még tartják a szokásokat”, „nem olyan kiműveltek, mint mi”. Saját maguk relációjában úgy mutatták be őket, mint akik még „unokatestvérek között házassodnak”, „még az esküvők akár egy hétig is eltartanak náluk”. A *gyergyóiak* egy olyan stádiumot képviselnek tehát, amelyen a gáborok túlhaladtak. A „civilizálódáshoz” vezető út végső szakasza az adventista egyház volt. Mert „amióta hívők vagyunk, nem világítunk halottak napján, nem eszünk disznóhúst, nem iszunk, nem hangoskodunk” stb. Ezen szokások elhagyásával a gáborok egy műveltebb közösségként mutathatják be magukat. Bár a *gyergyóiak* mind lakhelyüket, mind szokásaikat tekintve a gáborok-

³ A gyergyói csoport szintén oláh cigány csoport. Ma elsősorban kereskedelemmel foglalkoznak. A férfiak kalapot viselnek, és magukat gáborokként mutatták be minden alkalommal. Ennek ellenére az „én” gáborjaim elhatárolták magukat tőlük, és úgy mondták, „vannak, akik utánoznak minket”.

hoz közel álló csoportot alkotnak, a gáborok mégsem kívánnak velük azonosulni: így másságukra öndefiníciójuk tartalmi szolgáltatnak bizonyítékot. Elhatárolják magukat tőlük ugyanúgy, mint más cigányoktól, és ennek az elhatárolódásnak talán a ruha vált leglátványosabb kifejező médiumává.

Hogy az önmeghatározáson belül a ruhaviseletnek milyen szerepe van, azt egyik adatközlőm szavaival vezetem be: „Régebben mocskosan jártak, sokan aludtak egy szobában, egy tából ettek – ezeket mind elhagytuk. Sok dologról lemondtunk. A ruháról nem mondtunk le.” Vagyis a viselet, mint az etnikus identitás kifejezője, a régi időkből nyúlik vissza, valami állandót képvisel.⁴ „Mi viseletünket nem változtattuk, egyáltalán [...] ez ősi, ezek megvannak, mióta a gáborok [...]” „Mi mindig ilyen ruhát viseltünk. Én már 80 éve ismerem és az előtt is. A gáborok soha nem változtatták a ruhájukat, az mindig ugyanolyan volt, a kalap, a szoknya, mind megmaradt.”

A viselet állításaik szerint tehát nem változott, így ez a kontinuitást testesíti meg, míg az öndefiníciónak egyéb más tartalmi, melyek őket – példánknál maradva – a *gyergyó-iaktól* megkülönböztetik, a közelmúlt termékei. „Ezek a gáborok nem hagyják el a hős szokást, ebben különböznek más cigányoktól: nem hagyják el a bajuszt, nem vetik le a kalapot, nem járunk rövidnadrágban, az asszony nem hord rövid szoknyát” – mondta az egyik idős gábor férfi. A viselet tehát állításaik szerint a gábor léttel egyidős. Véleményük szerint míg jelentős változásokat éltek át, és főként az utóbbi időkben az adventista vallás hatására számos szokásuk átalakult, a viselet mit sem változott.

De vajon mit jelent számukra az, amikor azt mondják „[...] ezek megvannak, mióta a gáborok”? „Már ötszáz éve, hogy volt egy Gábor Pici, akinek volt négy fia [...]” kezdte mesélni egyik adatközlőm a gáborok eredetét, amelyet egyébként maguk is Indiára vezetnek vissza. Ennek alapján ötszáz éve ez a viselet öröklődött köreikben és azóta tartják, hogy léteznek gáborok. Azóta csak egymás között házasodnak, és innentől kezdve tartják magukat gáboroknak. Azóta – mondják – van meg köztük az a szokás is, hogy az ezüstpohár⁵ és az ezüstgombos lájbi apáról fiúra száll. Továbbá az is, hogy halottak napján kijárnak a temetőbe: „[...] ez így volt, már az apám is, annak apja és azé is itt volt eltemetve [...] addig járunk ki, amíg a világ világ lesz.” Ezzel a felsorolt néhány példával azt a kontinuitást próbáltam bemutatni, mely a gábor identitást jellemzi. Ebben a folyamatosságban tárgyak és szokások öröklődnek, melyet a gábor léttel összekapcsolnak, és azzal együtt létezőnek, azt kísérőnek vélnek.

Mégis, mennyire tekinthetjük mi ezt az identitást és vele együtt a viseletet állandónak, ha csak a jelenben megfigyelt viselkedésükre hagyatkozunk? A csoportok és azon belül az emberek a külső világ relációjában definiálják önmagukat. Ha a körülöttük található világ változik, az megmutatkozik öndefiníciójukban úgy, hogy mindezek ellenére az etnikus identitás megmarad, csak annak tartalmi változnak meg. Vagyis maga az identitás képlékeny, és ezt a gáborok esetében a létező öltözködési variánsok is alátámasztják.

⁴ Leírásokból tudjuk, hogy a cigány viseletek sok esetben a környező csoportok viseletéből eredeztethetők. Egyik adatközlőm, aki azonban egyedül állt elő ezzel a válasszal, elmondta, hogy szerinte a székiek viselték régebben azt a ruhát, amit most hordanak, sőt mutatott egy régi 40-50 éves női ruhát, melyet szintén széki magyar viseletnek nevezett.

⁵ Ezüstpohár: a családfők, akik megengedhetik maguknak egy, vagy akár több ezüstpohár tulajdonosai, melyek aztán a legidősebb fiú, vagy esetenként az őt követő fiúk tulajdonába is száll. Ezt eladni nem szokták, csak ha nagyon nagy bajba kerül a család. Az értéke annál nagyobb, minél több generációra vezethető vissza a családban.

Marosvásárhelyi tartózkodásom alatt a gábor önkifejezés két ellentétes pólusú helyszínét találtam meg. Az egyik az imaház, a másik a piac. Míg az imaházban a gáborok a gádzsókkal egyazon oknál fogva, egyazon célokkal és egymás társaiként vannak jelen, addig a piacon a gáborok árulnak, a gádzsók – ennek ellenpárjaként – (jó esetben) vásárolnak. Tehát míg az egyik esetben egymás mellett, a másik esetben egymással szemben helyezkednek el. Ez fontos, hiszen ez a szituáció meghatározza a gáborok viselkedését mindkét helyen. Vegyük először az imaházat, ahol egyfajta gádzsó–gábor közeledés figyelhető meg. Az általam megismert családok minden szombatira alaposan felkészültek, csütörtökönként és péntekenként nagymosást rendeztek, kitakarították a házat és ebédet készítettek szombatira. Gyakran kértek, hogy szombaton fényképezzem le őket, mert úgy mondták, olyankor minden tiszta és rendezett. „Imaházba tiszta szívvel kell menni, ruhád, tested legyen tiszta [. . .] ezt Isten miatt teszed, neki tartozol tisztelettel, mert akkor cserébe ő is ad neked sok jót” – mondta az egyik asszony. Tisztán, felkészülve érkeznek meg az imaházba, ahol ugyan a gádzsó hívőkkel együtt, de mégis külön padosorokban foglalnak helyet.⁶ Így elhelyezkedésükből adódóan a kisebb csoportos feladatokat, a leckék megbeszélését egymás között folytatják le cigány nyelven. Tehát bár a gádzsókkal együtt, mégis csoportosan és nem egyénileg vannak jelen, az új információkat, elhangzottakat egymás között megvitatják és interpretálják. Véleményem szerint egy olyan folyamatról van itt szó, amely az egész csoportot érinti úgy, hogy a közösség identitását megtartva változáson megy keresztül mind szokásait, mind kognitív sémáit tekintve. Azonban mindezt nem tekintem egy, a gádzsók világa felé mutató adaptációs irányznak, mivel nem annyira a gádzsókhoz, mint inkább a hívőkhöz kerülnek ilyenkor közelebb. Létezésük egy másik síkjának tekintem az imaházi életmódot azért is, mert ilyenkor gyakran alkalmazzák a „mi” névmást magukra és a hívőkre együtt, míg más esetekben csak magukra, gáborokra.

Röviden összefoglalva, az imaházi viselkedés ugyan szombaton figyelhető meg a legtisztábban, de azért hétköznapokon is érezteti hatását az adventizmus, így a disznóhúst a hívők már egyáltalán nem fogyasztják, alkoholt sem isznak és nem cigarettáznak. De hogyan mutatkozik meg mindez az öltözködésben? Először is szombaton, az imaházi látogatásokra, ahogyan már említettem, tisztán felöltözködnek. Egyik adaközlőm említette, hogy azért szeretik az imaházat, mert ott „hasonlóan gondolkoznak, mint mi”. Ezt elsősorban az öltözködésre értette. Elmondta, hogy a nők ott is hosszú szoknyát viselnek, hosszú ujjú blúzt és kendőt hordanak. Az én figyelmemet is többször felhívták arra, hogy ne nadrágban, hanem szoknyában menjek imaházba. Tehát felfedeztek egyfajta hasonlóságot saját maguk és a hívők viselete között, melyet még jobban kihangsúlyoznak azzal, hogy ők maguk is kicsit megmásítják viseletüket a szombatokon. Erre az egyik fiatal nő azt mondta, hogy „azért szeretek imaházba járni, mert ott minden kicsit más”. Ilyenkor a magyar és román asszonyokhoz hasonlóan viselik kendőjüket, vagyis nem hátul, hanem elől kötik meg, sokan színes blúzok helyett inkább fehérret öltönek, és öltözéküket kiegészítik a kistáskák, melyben elfér a Biblia, a papír zsebkendő és egy füzet. Más alkalmakkor az asszonyok szinte soha nem hordanak maguknál táskát, mert apróságai elférnek a szoknya zsebében és zsebkendőt sem, mert helyette a szoknyakötényt használják. Ezek apró, de mégis jelentős változtatások. A férfiak öltözéke csak annyiban tér el a hétköznapi viselettől, hogy ilyenkor

⁶ A marosvásárhelyi „B” gyülekezetben tett látogatásaimra alapozom a leírtakat. Az imaház kétnyelvű, román és magyar, az istentiszteletek fordítással zajlottak. A hívők megközelítőleg 30-40%-át gáborok tették ki.

ők is tiszta ruhát öltenek, és akik máskor nem, ilyenkor felteszik szemüvegüket és előveszik kis aktatáskájukat. Még úgyis, hogy tudjuk, ezen változtatások egy része praktikus szempontokat elégít ki, a szombati viselet az imaházi alkalmazkodás egyik kifejezője. Tehát ha elfogadjuk – ahogyan Michael Stewart is megjegyzi –, hogy a cigány viselet a cigány identitás kifejezője (STEWART 1997, 95), akkor milyen identitást tükröz ez a fajta ideiglenes viseletmódosítás?

Mielőtt erre válaszolnék, bemutatom az imaházi viselkedés ellenpólusát, a piaci viselkedést. A piac adatközlőim kifejezésével élve a „cigányos” viselkedés kifejezője. Itt a gábor piacozók hangoskodással, kiabálással hívják fel magukra a figyelmet, gádzsókkal nem nagyon folytatnak beszélgetéseket, csak ha árujuk értékesítéséről van szó. Velem szemben is hasonlóan viselkedtek: míg az imaházban kézen fogva mutattak be gádzsó és gábor ismerőseiknek, addig a piacon nem keresték velem a kontaktust. Ez utóbbi helyen inkább a gádzsó–gábor ellentét domborodik ki, nyoma sincsen az imaházban tapasztalt csendes, „gádzsóbarát” magaviseletnek. Ruhaviseletükről elmondható, hogy nem más, mint a hétköznapi viselet.

A fent leírt imaházi és piaci viselkedés tükrében, egyben válaszolva a feltett kérdésre is, elmondhatom, hogy az éppen aktuális helyzethez alkalmazkodva változik viselkedésük és azzal együtt öltözékük is. Míg az imaházban inkább az identitás elrejtése, addig a piacon az identitás kidomborítása kerül előtérbe, amit a viseletben észrevehető enyhe változás is tükröz. Fontos itt közbevetni, hogy a gáborok elsősorban a piacozásból tartják fenn magukat, a beszerzett árut a piacon értékesítik, éppen ezért ez fennmaradásuknak, önmaguk megőrzésének záloga. Már csak ezért sem tekintem az imaházi identitás-kilengést az adaptációs út egyik első állomásának, hiszen a csoport gazdasági stratégiái erőteljesen önmaguk független megőrzésére utalnak. Ezt figyelembe véve az adventista vallás felvétele és az, hogy nem egyénileg, hanem csoportosan tértek meg az egyházhoz, inkább egy olyan változást tükröz, mely a többi cigány csoport közül emeli ki őket. Ahogyan már korábban is bemutattam, minderre a „kiművelődés”, „civilizálódás” kifejezéseket alkalmazzák, így ezt egyfajta stratégiának tekintem arra, hogy hogyan határolódjanak el más cigányoktól, akik esetleg – mint ahogyan a *gyergyóiak* – öltözködésükben, külső megjelenésükben hasonlítanak hozzájuk. Nem állítom, hogy egyszerűen ez lett volna megtérésüknek egyetlen motivációs ereje, de biztos, hogy nagy szerepe volt abban. Azt is érdemes megemlítenem, hogy a közösség tagjai közül egyre többen térnek meg, és ma már egy adventista sem adja lányát nem adventistához.

Az imaházi és piaci viselkedés két szélsőséges magatartásnak tekinthető. Közte helyezkednek el a hétköznapiak, mikor a viselet sem gazdasági, sem vallási szempontból nem bír kifejezőerővel. Pontosabban, amikor például a gábor asszony otthon tölti egész napját és csak a boltba megy bevásárolni, nem fordít különösebb figyelmet ruhájára, nincs tudatos közölnivalója vele. Ilyenkor az általuk hagyományosnak tartott öltözködéstől enyhén eltérhet a viselet. Az otthoni munkák végzésekor az asszonyok nem mindig viselik a rakott szoknyát, de mindig hosszú szoknyát hordanak, ami alá, ha hidegebb van, nadrágot vagy harisnyát is felvesznek. A blúz viselése sem olyan kötött ilyenkor: gyakran egyszerű pólót vesznek fel otthonra a nők, sőt, ha meleg van, egy szál melltartóban tartózkodnak. A felsőtest eltakarása nem olyan szigorú elvárás, mint az alsótesté, így gyakran férfiak jelenlétében sem takarták el felsőtestüket, de szoknya mindig volt az asszonyokon (vö. GROPPER 1975).

Az itt leírt, relatíve kötetlen viselet hétköznapokon, nappal és otthon jellemző. Azonban estére, mikorra a férjek általában hazaérnek, az asszonyok szépen felöltözködnek férjeiknek. Ha a férfiak otthon voltak, az asszonyok általában az előírásoknak megfelelően viselték ruhájukat, hajuk fel volt kötve és kendővel eltakarva, ugyanakkor az én párom előtt nem ódzkodtak fésülni, és melltartóban szaladgálni. A viseletre vonatkozó előírások tehát a nők részéről főként a közösség férfi tagjai felé tartandók be. Amikor kamerával érkeztünk és az egyik asszony elkezdett fésülni, mi nyugodtan jelen lehettünk, de kérték, hogy kamerára ne vegyük fel, mert szégyen volna, ha mások, a férfiak is látnák. Az egyik fiatal, éppen megházasodott lány elmesélte, hogy ő, ha szüleinél van, nem foglalkozik azzal, hogy mit vesz fel, ha azonban ott van a férje, vagy apósáéknál van, akkor hosszú ujjú blúzt hord póló helyett, és rendesen megkötí kendőjét. A csoport tehát elsősorban férfi tagjait tiszteli meg azzal, hogy viseletét megtartja.

Ezzel eljutottunk a nemi szerepek alapján elkülönülő viseleti szokásokhoz, vagyis ahhoz, hogy egyazon csoport férfi és női tagjai hogyan élik meg saját viseleti szabályaikat. Az egyik asszony legtalálékosabban ezt így magyarázta el: „képzeld el Sába, most hogyan néznénk ki ezekben a ruhákban, ha vékonyak lennénk? Mert nektek mehet olyan nadrág, de nekünk nem”. Már előtte is többször és többen utaltak arra, hogy a nőknek testeseeknek kell lenniük, mert különben „hogyan nézne ki rajtuk a ruha”. Tehát ő azt veszi alapul, hogy a ruha adott és megmásíthatatlan, és ha azt akarjuk, hogy jól nézzen ki rajtuk, akkor testünket annak megfelelően kell alakítanunk. Vagyis a nők identitásuk által megszabott adottságként tekintenek viseletükre. Zatta szerint a nőknek ez a fajta megkülönböztető ruhája a cigány nők gádzsóktól való megőrzését szolgálja, mely a férfiakat segíti, hogy ellenőrzésük alatt tarthassák a másik nemet (ZATTA 2002, 103). Williams állítása szerint a nők a hagyományörzés megtestesítői, az állandóság képviselői (WILLIAMS 2000, 191).

Mindkét megállapítást elfogadhatom, ha figyelembe veszem, hogy a nők viselete nagyobb eltérést mutat a gádzsó öltözködéshez képest, mint a férfiaké, így identitásuk elrejtésére kisebb esélyük van. Magyarországi ismeretségünk alatt az egyik asszony elpanaszolta, hogy nincsen biztosítása, de mindenképpen orvoshoz kell mennie, viszont az orvos, mikor meglátta, kérte, hogy legközelebb ne színes rakott szoknyában jelenjen meg. Azért hozta szóba, hogy megkérdezze, véleményem szerint milyen szoknyát vegyen fel, mely legkevésbé árulkodik hovatarozásáról. Külföldi tartózkodásuk alatt a nők gyakran falba ütköznek viseletük miatt, ami viszont Marosvásárhelyen és környékén nem okoz gondot. A férfiak ezzel szemben elmondták, hogy ha olyan helyekre mennek, ahol jobb, ha nem veszik figyelembe cigány hovatarozásukat – a határon, magyarországi hivatalokban és külföldi piacokon –, kalapjukat levetik. Egyik adatközlőm ezt úgy fejezte ki, hogy ő azért nem hordja külföldön kalapját, mert ott nem látják a cigányok, és viselésével nehezebb helyzetbe kerülne.

Tehát a megélhetés, a jólét és a hagyomány kerül mérlegre ebben az esetben, ahol – ahogyan sok cigánykutató leírta már (lásd PIASERE 1997; STEWART 1997; ZATTA 2002) – a rugalmasság kerül fölénybe, és identitásuk megőrzése mellett alkalmazkodnak a környezet támasztotta feltételekhez. Önazonosságuk megőrzése és gazdasági megélhetésük érdekében etnikai identitásuk külső jegeit elrejtik. Barth szerint az ilyen és hasonló jelenségek valamilyen módon a társadalmi és gazdasági érdekek megvédése miatt jelentkeznek. (ROOSENS 1990, 13). Ez a jelen esetre mindenképpen alkalmazható. A nő, aki nem cserélheti le ruháját, és ezzel a hagyományörző szerepét vállalja magára,

ennek megfelelően külföldön otthon marad és nem vesz részt a piacozásban, az teljesen a férfiakra hárul, akik könnyebben elvegyülhetnek más etnikus csoportok között.

A férfiak saját viseletükhöz fűződő kapcsolata abban is különbözik az asszonyokétól, hogy ők azt nem annyira adottságnak, mint inkább egy választható opciónak tekintik: „Mi a kalapot azért hordjuk, mert szeretjük. Nem olyan, mint a nőknél a kendő, mert a kendőt viselni muszáj. A Dzsitta is viseli a kendőt, pedig őt csak egyszer elvitte egy fiú Ákosfalvára, aztán hazajött, de azóta viseli a kendőt. Pedig nem aludtak együtt, de viselnie kell. A kalapot nem muszáj viselni. De bajuszt, amikortól elkezd nőni, hordjuk. Pajeszt is lehet hordani [...] Adidast nem viselünk, mert mit mondanának.” Tehát a férfi szabadabban éli meg viseletét és inkább csoportja iránti tiszteletének kifejezőjeként tekint rá.

A nők döntési szabadsága nem csak ezen a téren kisebb. Kisebb az esélyük arra, hogy szabadon mozogjanak, ők azok, akiket jobban kötnek az otthoni munkák, a gyerekek, ezzel szemben a férfiak könnyedén töltenek napokat távol otthonuktól, és akár hirtelen elhatározásból, hamar útnak indulhatnak. Továbbá azt is érdemes megemlítenem, hogy bár a férfiak szabadabban élik meg mind a mindennapjaikat, mind a viseleti szokásokat, azért azok mégsem tekinthetők egyszerűen az egyéni akarat függvényének. Inkább a csoport akarata nyilvánul meg ilyenkor azzal a különbséggel férfi és nő között, hogy a férfi a csoport akaratát saját akaratától függőnek tekinti, magát mint annak részét és alkotóját mutatja be, míg az asszonyok inkább annak passzív résztvevőjeként nyerne bemutatást. Elég itt visszautalnom a bemutatkozásokra, amelyeket főként férfiktól jegyeztem fel, és amelyek mind többes szám első személyben hangzottak el. A „nálunk az a szokás” kezdetű mondatok, az „adventisták vagyunk” megjegyzések mind a csoport férfi képviselőitől hangzottak el. A „mi kalapos gábor cigányok vagyunk” ugyan az egész csoportra értendő, mégis, mivel a kalap férfiviselet, első sorban a férfitagokon keresztül különbözteti meg a csoportot másoktól. Az adventizmus is főként a férfiakon keresztül szivárgott be a családokba. A legtöbb család, akikkel beszélgettem és kértem, hogy sorra mutassák be, kik tértek meg az adventista egyházhoz, mind a férfiakkal kezdték. Az általam jól megismert család is a még élő idős családfő legidősebb fia miatt költözött Kolozsvárról Marosvásárhelyre. Az egész csoportot, vagy annak csak részét érintő változások tehát főként a férfiakon keresztül jutottak el a nagyobb közönséghez, míg a nő inkább az alkalmazkodó szerepet vállalta magára.

A nemi szerepeknek már fiatalon, egészen kicsi korban jelentőséget tulajdonítanak. Egy fiút szabadabban nevelnek, könnyebben eljárhat otthonról, és kevesebb otthoni feladatot adnak neki, mint a lányoknak. Az egyik fiatal fiú (14), akivel beszélgettem a viseletről, elmondta, hogy ő akkor veszi fel a kalapot, ha neki úgy tetszik, vagyis saját akaratán múlik. A fiú az általam jól ismert család fiatal tagja volt, így sokat találkoztunk, és elmondhatom, hogy valóban, utcán hol viselte, hol nem, azonban ha messzebb mentek, piacra vagy az imaházba, akkor rendszerint feltette a kalapot. Ebből én arra következtetek, hogy vannak helyzetek, amikor illik a kalapot viselni, de arra az egyén mégsem szabályként tekint, hanem szabad akaratából teszi fel. Ezzel szemben mikor két fiatal lánnyal (12 és 14 évesek) és egy fiatalasszonnyal (27) beszélgettem, a lányok arról panaszkodtak, hogy anyjuk pár éve rájuk parancsolt, hogy nadrág helyett ennyi idősen már szoknyát öltsenek: „Ha nem hordunk szoknyát, az szégyen. Nálunk ez így van, mert mióta cigány az cigány.” Először azt mondta, hogy édesanyja elverné, ha még mindig nadrágot hordana, majd azt, hogy szégyen. Tehát fiatalon az egyén meg-

tanulja, hogy mit szabad, és mit nem. Amit nem szabad, azt általában a „szégyen” kifejezéssel illetik. Ha valaki nem úgy öltözik, ahogyan illik, az szégyen, de nem a kívülről elött, ahogyan már említettem, hanem saját közössége előtt.

VISELET ÉS VÁLTOZÁSOK

Az eddigiekben a jelenben vizsgált öltözködési szokásokat és annak az etnikus identitáshoz fűződő viszonyát vizsgáltam. A továbbiakban főként a ruházat és kiegészítők régi és új elemeit kíséreltem meg bemutatni, és azt, hogy ezekhez milyen képzetek társulnak. Tudjuk, hogy bizonyos kiegészítőknek nagy jelentőséget tulajdonítanak, és azt is, hogy vannak új elemek, amelyeket szinte számba sem vesznek. Ezt próbálom meg bemutatni, és azt, hogy miként nyerne az újabb elemek az elsajátítás folyamatában új értelmet.

„Hagyományaik szerint a cigány közösségek kölcsönvesznek azoktól a kultúráktól, amelyekkel érintkeznek: ez valódi elsajátítási gesztus, mivel arról van szó, hogy különbözőek legyenek abban, ami azoknál megvan, akiktől különbözni akarnak. A kölcsönvett kulturális vonások leginkább átalakulnak abban a folyamatban, amelynek végére valami nem cigánnyá válik [...]” (WILLIAMS 2000, 294.) Az öltözködés vonatkozásában tisztán bemutatható ez a folyamat. A viselői által „cigányosnak” nevezett ruha valaha a környező csoportok viseletéhez tartozott. Ma már ezek a csoportok, jelen esetben a széki magyarok nem viselik, viszont a gáborok azt sajátjukként, megkülönböztető viseletükként őrzik. Legjobb példa erre a lájbi, melyet főként az idősebb férfiak hordanak. Ez a fekete bőrből készült mellény a férfiak hagyományosnak tekintett viseletéhez tartozik: „[...] ez ősi, ezek megvannak, mióta a gáborok [...] pitykés dolmány, viselték a magyarok, más nem viselte, csak a gáborok. Én, ha meghalok, hagyom Csabinak.” Saját szóhasználatukban a pitykés dolmány vagy lájbi tehát a férfiak között apáról a legidősebb fiúra (Csabi adatközlőm legidősebb fia) száll, majd az hátrahagyja saját fiának: „A pipát és a gombokat az apámtól, az meg annak apjától örökölte.” A lájbi, amely a családon belül öröklődik, általában nagy méretű ezüstgombokkal díszített. Vannak tehát az öltözködéssel kapcsolatos tárgyak – mint a lájbi, az ezüstgomb, régebben a pipa –, melyek értékkel bírnak és folyamatosságot fejeznek ki. Ilyen családi presztízst, értéket kifejező tárgy még a fentebb említett ezüstpohár, mely szintén apáról fiúra száll. Ezek a tárgyak a jelen gáborjait a múlthoz, saját felmenőikhez, saját őseikhez kapcsolják, a kontinuitást és öröklődést képviselik. Bár az öltözék valaha a magyaroknál is megvolt, ennek ellenére sajátjukként tekintenek rá.

Ehhez hasonló szerepe van az általában fekete, de nem ritkán barna vagy néha szürkés, drappos, széles karimájú kalapnak, mely az előbb említettektől eltér abban, hogy nem öröklődik apáról fiúra. A fiúk már fiatalon, tíz éves koruk körül megkapják saját kalapjukat. Állításuk szerint a zsidóktól vették át ennek a fajta kalapnak a viseletét, ezért „zsidókalapnak” is nevezik. Egyik adatközlőm elmondta, hogy „[...] a zsidókat szerettük, tőlük vettük át ezt a kalapot, amit hordunk. És tőlük loptuk a kereskedelmet. Régen tőlük vásároltunk fel árut reggel, vittük eladni és este kifizettük, amit eladtunk. Velük nem jó üzletelni, mert ugyanolyan ravaszak, mint mi. A zsidót nem lehet átverni. Azért olyan gazdagok.” Tehát megint egy olyan öltözködési elemmel találkozunk, melynek bár az eredetével pontosan tisztában vannak, mégis saját, megkülönböztető visele-

tüknek tekintik, olyannyira, hogy a „mi kalapos gábor cigányok vagyunk” rövid önmeghatározásban is szerepet kapott.

„Régen bársonynadrágot viseltünk, jó volt, ha koszos volt, de most már kiment a divatból” – mondta egyik adatközlőm. A bársonynadrágot nem csak ő említette meg, mint a letűnt viselet egy jellegzetes darabját. Hasonlóan a mai férfiviselet elemeihez, régebben ez adott megkülönböztető megjelenést a gábor csoport férfi tagjainak. Továbbá míg ma a bajusz, addig régen a szakáll jellemezte a gábor férfiakat: „Három ember volt itt a gáborok között, akinek szakálla volt. Ők meghagyták, mert régen is úgy volt a mi szokásunk, hogy szakállat viseltek a férfiak, de ma már nem, mert járnak más országokba is, és akkor nem jó, hogyha hosszú szakálla van az embernek.”

A nők viselete a csoport önmeghatározásában ezzel szemben kisebb szerepet kapott, bár a viselet határozottan eltérő megjelenést biztosít a gábor nőknek más cigányokkal és gádszókkal szemben. A női ruháknak nincsenek öröklődő darabjai, és megfigyeléseimre hagyatkozva leírhatom, hogy több új elemet sajátítottak el az utóbbi időkben, mint a férfiak. Egyik férfi adatközlőm elmondta, hogy a nők régebben nem hordhattak alsóneműt, melltartót és papucsot sem viselhetek, mert megszökték őket, azonban az elmúlt egy-két évben már a legtöbb asszony hordja ezeket a ruhadarabokat. Ugyanő említette, hogy esernyőt még mindig nem illik hordaniuk.

Az adventista vallás megjelenése mindezekén túl még egy változást hozott a viseletet illetően, mely azonban a már leírtaktól eltérően nemcsak az imaházi napokon figyelhető meg, hanem hétköznapi napokon is: ez az arany ékszerek elhagyása. Az adventista hívők nem nézik jó szemmel az arany kiegészítőket, sőt, semmilyen, a „normális-tól eltérő” ruha és kiegészítőinek viselését. Ennek megfelelően az adventista asszonyok nem viselnek nagy arany fülbevalókat, ami viszont közkedvelt nem adventista gábor körökben.

Már fentebb említettem, hogy a viseletről úgy állítják, az nem változott, mióta vannak gáborok, mégis, ha jobban körülírjuk, számos új elem épült be a viseletbe az évek során. Vagyis a ruha változhat, ezzel szemben az ahhoz fűződő viszony, illetve a ruha szerepe állandó. A ruha megkülönböztet és elhatárol. Mindegy, hogy éppen milyen elemek alkotják, a szerepe nem változik. Így lehet az, hogy az állandóan újabb és újabb elemekkel bővülő és a régi elemeket magából kilökő viselet a gábor tudatban állandónak mutatkozik.

A VISELET SOKRÉTÚ JELENTÉSEI

A régi és új elemeket ötvöző, kontinuitást képviselő viselethez fűződő képzetekről már tettem említést, mindez azonban csak belülről értelmezhető. Arra is kitértem a fentiekben, hogy mit jelentenek a csoporton belül a viselet különböző variánsai, illetve mennyire eltérőek ezek a változatok. Ezenkívül azonban a külső megjelenés közvetít valamit a külvilág felé is.

A viselet mind a csoport tagjai, mind a külső megfigyelők számára a társadalmi hovatartozásról árulkodik. Kommunikációs eszköz és egyben etnikus szimbólum ez, melynek jelentései többféleképpen interpretálhatóak, attól függően, mely nézőpontból tekintünk rá. Viselője számára elsősorban a nemi szerepektől függő jelentései lehetnek. Kifejezi vele egyrészt egyúvé tartozását, tiszteletét csoportja felé, vagy a nők esetében

még inkább a csoport felé történő megadást, elfogadást. A ruha elárulja viselőjéről azt is, hogy milyen korú és házas-e.

Egy külső szemlélő számára mindez mást jelent. Neki mindez azt fejezi ki, hogy az egyén az adott csoporthoz tartozik. Arról árulkodik, hogy az illető „másféle” és talán azt, hogy megjelenése értelmezhetetlen. Továbbá nem csupán más csoporthoz, de külsője alapján könnyen körülhatárolható csoporthoz tartozik az illető. Ez utóbbi talán a legfontosabb gábor szemszögből, hiszen – ahogyan a korábbi interjúrészletekből is kiderül – a csoport nagy hangsúlyt fektet a külvilág felé közvetített kép pozitív megítélésére. Az adventista egyházhoz való tartozás és az azzal együtt megjelenő attribútumok – és mindezek együttes hangsúlyozása – mind erre a pozitív képre való törekvést támasztják alá. Tehát a cigány gyűjtőfogalom sztereotípiáira reflektálnak, amely fogalom negatív konnotációival nagyon is tisztában vannak: gyakran elhangzottak jelenlétemben olyan megjegyzések, mint „ne cigánykodjatok”, „ne úgy egyetek, mint a cigányok”. Ezek félig-meddig nekem szóltak és nem azoknak a 4-7 éves gyerekeknek, akiket ezzel közvetlenül megcéloztak. A „cigánykodást”, vagy „cigányos viselkedést” a rendetlen, hangoskodó magatartásra értették. Vagy mikor például a szőnyeget az udvaron mosták és rendetlenség volt a ház körül, a ruhák a kerítésen és madzagokon száradtak, arra kértek, hogy ne vegyük föl azt filmre, mert az „olyan cigányos”. Mindazok ellenére, hogy büszkén vallják cigány mivoltukat, vannak általuk cigányosnak ítélt jelenetek, melyeket nem akarnak rögzíteni, de jelzik, hogy azért tudják ők arról, hogy az cigányos. Vagyis saját cigány létüknek más képet szántak, amit a gádzsó köztudatban is hangsúlyozni szeretnének. Ebben a viseletnek az a szerep jutott, hogy elhatárolja őket más cigányoktól és a gádzsóktól, és pozitív tartalmat közvetítsen.

Az eddigiekből – bár külön nem említettem – következik, hogy a viseletnek létezik egy szándékolt kommunikációs szerepe, amelynél nem a ruhadarabok számítanak, hanem azoknak megkülönböztető funkciója.

„KÜLKAPCSOLATOK” A VISELETEN KERESZTÜL

Most a viseletnek egy más aspektusára térek rá: arra, hogy a ruhák miképpen kapcsolják a gáborokat az őket körülölelő világ etnikumaihoz.

A gáborok ruháikat gádzsóktól szerzik be. A férfiak kalapjaikat elsősorban Debrecenben, állításaik szerint 20-30 ezer forintért veszik meg. A nők ruhája hasonlóan nem olcsó, az anyagért akár 20-30 ezer forintot is kifizetnek, melyhez még hozzájön a varrás költsége, ami – figyelembe véve azt, hogy egy-egy ruha általában 6-8 méteres anyagból készül – szintén pár ezer forintra rúg. Tehát ezeknek a ruhadaraboknak komoly ára van, melyet a gádzsó beszerzőknek, varrónőknek juttatnak. A többi ruhadarab már olcsóbb, különösen úgy, hogy a gáborok közül sokan ruhakereskedelemmel foglalkoznak. Bálákban nagymennyiségű ruhát szereznek be, majd azt piacokon értékesítik. Ezek között a ruhák között főként a gyerekeknek akad gyakran egy-egy darab. Így az, hogy a gádzsókkal fenntartott kapcsolatokon keresztül tartják fenn magukat, a ruhák beszerzésén és értékesítésén keresztül is követhető. A kis mennyiségben gyártott anyagot viszonylag magas áron veszik meg, és a máshonnan beszerzett ruhákat máshogyan értékesítik.

„Az csakúgy jön, ha mások azt hordják, mi is azt hordjuk” – mondta az egyik gábor asszony arra a kérdésre, hogy milyen anyagokat részesítenek előnyben és azokat

honnan szerzik be. Egy gábor asszony általában nagyobb mennyiségű ruhaanyagot vesz, majd azt más asszonyoknak eladja. Az nem bír nagyobb jelentőséggel, hogy honnan szerzik be, de arról tiszta elképzeléseik vannak, hogy milyennek kell lennie egy nekik megfelelő anyagnak. Jöhet az a világ bármely részéről, ami fontos, hogy „legyen olyan színes, amit hordani szoktunk, tudod [...]” – mondták, mikor arra kértek, hogy hozzak nekik Afrikából kendőt, amely az említetteken túl még „legyen nagy”, és „ne legyen túl sötét”. Ilyen és hasonló esetekben, mikor ruhaanyagokról vagy más általuk használt dolgokról beszéltünk, az asszonyok gyakran mondták, hogy „minekünk ez tetszik”, „mi ezt szeretjük”, „mi így főzünk” – egész csoportjukra értve. Ha csak egy-egy asszonnal beszélgettem, akkor is gyakran válaszolt saját szokásaira és preferenciáira a „mi” többessel. Így ezekben az esetekben is a gábor kognitív sémára jellemző csoporttudat és hovatartozás tudata nyilvánult meg úgy, hogy saját magát mint a közösség részét jelenítette meg.

Már említettem, hogy a gáborok közül sokan ruhakereskedelemmel foglalkoznak, mégis ritkán ajánlottak fel nekem ruhákat otthonukban megvételre. Ezzel szemben sokszor adtak ajándékba olyan ruhákat, melyeket ők már valamilyen oknál fogva nem viseltek. Így kinőtt női felsőket, sálát, mert arra azt mondták, hogy ők nem hordanak olyat, vagy például az egyik idős asszony kinőtt szvetterét ajánlotta fel a páromnak mondván, „ő hordhat olyat, de nálunk a férfiak nem hordanak olyanokat, nálunk szégyen, ha egy férfin sok ruha van”. Tehát tisztában vannak a gádzsó öltözködési szokásokkal is, amire a megszólalóknak szükségük is van, hiszen ruhakereskedelemmel foglalkoznak.

VISELET-IDENTITÁS?

Bemutattam a gáborok viseletét, az ahhoz fűződő viszonyokat női és férfi vonalon. Leírtam, milyen szerepet tulajdonítanak a ruházkodásnak, az hogyan fejezi ki az összetartozást, az etnikus hovatartozást. Mindezt igyekeztem úgy ismertetni, hogy rávilágítsak a viselet és identitás közt húzódó erős kapcsolatra. A ruha, mint az identitás talán legerősebb külső megnyilvánulása, közöl valamit a nézővel, azonban ennek az üzenetnek tartalma és értelmezése is változhat. Ami viszont nem változik, és amíg az etnikum–viselet reláció fennáll, addig létezik, az a közlés aktusának megléte.

Lezárásképpen idézem az egyik idős gábor házaspártól azt, amit akkor mondtak, amikor rákérdeztem, hogyan ismerik meg egymást és másokat:

Asszony: Tudja mindenki, hogy kihez tartozik. Mi mással nem párosodunk [...] mindenki az ő nemzetjével.

Én: És a ruha?

Asszony: Nem a ruha, a ruhát lehet cserélni.

Férfi: De mi nem cseréltük [...] ezek megvannak, mióta a gáborok [...]

IRODALOM

- BARTH, Fredrik 1970. *Ethnic Groups and Boundaries*. London: George Allen & Unwin.
- ERIKSEN, Thomas Hylland 2002. „Etnikai osztályozás: mi és ők”. *Kultúra és közösség*, III/2.
- GROPPER, Rena C. 1975. *Gypsies in the City*. New Jersey: The Darwin Press.
- HAJNAL László Endre 2000. „Nagyvárosi cigányok”. In Kemény István (szerk.): *Romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- PIASERE, Leonardo 1992. „Roma and Romá in North-East Italy: Two Types of Territorial Behaviour in the Same Larger Territory”. In Michael J. Cashimir – Aparno Rao (ed.): *Mobility and Territoriality – Social and Spatial Boundaries among Foragers, Fishers, Pastoralists and Peripatetics*. Oxford: Berg Publishers.
- PIASERE, Leonardo 2000. „Leonardo Piasere válogatott tanulmányai”. In Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa*. Budapest: Új Mandátum.
- PRÓNAI Csaba (szerk.) 1997. *Piasere: Ciganológusok szerelmei*. Budapest: ELTE-BTK Kulturális Antropológia Tanszék.
- ROOSENS, Eugeen E. 1990. *Creating Ethnicity – The Process of Ethnogenesis*. London: Sage Publications.
- SIIVONEN, Katriina 1999. „Outward Appearance as an Expression of Ethnicity and Otherness”. In Kodolányi János (ed.): *Ethnic Communities, Ethnic Studies, Ethnic Costumes Today*. Budapest: Hungarian Ethnographical Society.
- STEWART, Michael Sinclair 1997. *The Time of the Gypsies*. Oxford: Westview Press.
- WILLIAMS, Patrick 2000. „Patrick Williams válogatott tanulmányai”. In Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa*. Budapest: Új Mandátum.
- ZATTA, Jane Dick 2002. „Cigányok, romák – a köztes határok kultúrája”. In Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 2. Olaszország*. Budapest: Új Mandátum.

Philadelphia Kávéház